

ПОТРІЙНІ КАТЕГОРІЇ ПЕРСОНАЖІВ СКАНДИНАВСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ

Стаття є спробою структурування специфічних категорій персонажів скандинавської міфології в контексті загальної моделі Трьох світів. Зафіксовано паралелізм потрійності сфер Потойбіччя, надприродних напівбожественних рас, жіночих агентів смерті й долі та власне категорій мерців світу людей.

Персонажі едичної міфології здавна привертають увагу дослідників давньоскандинавського світогляду, і роботи на цю тему виникли вже на межі XIX–XX століть. В останні десятиліття цікавість до зазначеної теми поновилася, зокрема на теренах радянського наукового простору, а в наш час – у Росії [1]. Переважно автори беруться за вирішення проблемних питань з лінгвістичних позицій. Проте є вдалі спроби поєднати порівняльний та історико-культурний підходи [2].

У цілому можна стверджувати, що давньоскандинавська міфологічна традиція вивчена на сьогодні значно глибше за кельтську чи фінську, не кажучи вже про давньослов'янську. Втім, у цих народів не лише єдине індоєвропейське коріння, а й чималі часові проміжки сталих контактів. Це дає змогу вивчати лакуни однієї традиції за рахунок повноти знань про дотичні місця іншої. Тому поглиблення наших знань про традиції давніх скандинавів, вивчення їх міфологічних уявлень є досі актуальним і плідним.

Потрійні категорії індоєвропейців уже довго є загальноприйнятою аксіомою серед дослідників [3]. Однак окремі нюанси в декотрих міфологічних системах досі не були ретельно висвітлені. Це дає нам змогу структурувати взаємозв'язки персонажів давньоскандинавської міфологічної традиції в контексті індоєвропейських трійних категорій. Автор, у свою чергу, також видав серію робіт, присвячених уявленням давніх скандинавів про Потойбіччя та його представників [4].

Сама космологія скандинавів оперує архетипним вертикальним розподілом Всесвіту на «три світи» – три рівні світобудови, які дуже умовно можна означити як «світ божественний» (надприродний благий), «світ людський» (природне оточення) та «світ хтонічно-демонічний» (надприродний неблагий) [5]. Тому варто відстежити аналогічний розподіл з-поміж множин потойбічних сил едичної традиції – від максимально наближених до людського світу померлих і до помічників деміургічних сил.

Проблемі воскреслих небіжчиків скандинавської традиції присвятило увагу вже чимало дослідників. Особливо звертаємо увагу на розробки Х. Р. Еліс-Девідсон та Н. В. Березової [6]. Дослідниці розглянули великий обсяг давньоісландського нарративного масиву і виділили певні стійкі характеристики, властиві цим створінням. Такі характеристики допомагають у розподілі цих персонажів на рівні. У пригоді стають ще декілька рис, на яких варто зупинитися детальніше – інакше важко усвідомити, на чому ж базується розподіл між просто померлим – *nár*, епічним *valr* та інфернальним *dravgr*. І, зрештою, хто ж такі *haugbúar*?

Підсумовуючи розробки згаданих дослідниць, сформулюємо схему того, що у сагах характеризує «живих мерців»:

- **дотик**: їм властиве абсолютно матеріальне тіло, що дає їм можливість чинити руйнації та вбивства, але і з ними можна битися та навіть перемагати їх (*Сага про Греттіра*, XVIII, XXXII; *Сага про людей з Флов'ї*, XIII; *Сага про Громунда Грейпссона*, 369,9);
- **вага**: надзвичайно збільшена вага (*Сага про гренландців*, VI; *Сага про Греттіра*, XXXII; *Сага про Битву на Пустоші*, IX);
- **розміри тіла та зріст**: збільшене, деформоване тіло (*Сага про людей з Флов'ї*, XIII; *Сага про Греттіра*, XXXII; *Сага про людей Піщаного Берега*, LXIII);
- **колір**: синій або синьо-чорний, «наче Хель» (*Сага про людей Піщаного Берега*, LXIII; *Сага про Греттіра*, XXXII);
- **нюхові фактори**: жахливий запах, від якого подекуди навіть мруть люди (*Сага про Хьорда та острів'ян*, XV);
- **отруйність**: інколи отруйні змії повзають по могилі чи отрута вкриває її дно (*Saxo*, VIII.286, VIII.292), подекуди ж сама могила «живого мерця» (ніби незримим полем довкола) спонукає вмирати худобу, що пасеться поруч, чи птахів, які сідають на могильний пагорб (*Сага про людей Піщаного Берега*, LXIII);

- **зовнішність**: «жахлива на вигляд» (*Сага про Хьорда та остров'ян*, XV), зловний, зловісний вигляд, подекуди – «тролеподібність» (*Сага про людей Піщаного Берега*, LXIII);
 - **апетити**: їх «неупокоеність» супроводжує гастрономічна і статева спрага (*Сага про Ейрика Рудого*, VI);
 - **сила**: надзвичайна сила робить їх важкими суперниками (*Сага про Греттіра*, XVIII, XX–XXII; *Сага про людей з Флов'ї*, XIII), а самі вони можуть власноруч ламати цілі житлові та господарчі споруди (*Сага про людей з Флов'ї*, XIII; *Сага про Греттіра*, XXXII);
 - **надприродні властивості**: вплив на погоду, здатність раптово зникати (*Сага про Греттіра*, XXXII);
 - **«катаклізматичність»**: вони можуть спричинити локальні землетруси (*Сага про Хьорда та остров'ян*, XV; *Сага про людей Піщаного Берега*, LXIII), загибель худоби (*Сага про людей Піщаного Берега*, LXIII) або раптове згасання світла під час входження до могили (*Сага про Хьорда та остров'ян*, XV);
 - **зооморфізм**: декотрі мерці чинили шкоду у вигляді тюленів (*Сага про людей з Долини Лососів*, XVIII, L, LIV, LV) чи корови/бика (*Сага про людей з Долини Лососів*, XXXVIII; *Сага про людей Піщаного Берега*, LXIII).
- Загалом про сагову традицію щодо мерців добре висловились Н. В. Березова: «Смерть у сазі – не точка на осі часу, а її відрізок, не подія, а стан» (курсив автора. – Д. К.).
- В едичних же піснях маємо менш натуралістичні, більш епічні приклади, але й вони додають необхідні деталі для повноти картини (особливо примітна *Друга пісня про Хельгі Хундінта-бівцю*):
- **температура**: крижаний холод, подекуди іній на волоссі (*НН. II*, 44);
 - **тіло**: у померлих в бою – скривавлене, з незагоєними ранами, від чужих сліз може бути вкрите «росою смерті» (*НН. II*, 44–46);
 - **колір**: характерна блідість [7], що споріднює мерців із кольором та подекуди зовнішністю підземних мешканців карликів-цвергів та велетнів (*Alv.*, 2), при цьому обидві раси дотичні до Ніфльгейма, що зближається із цариною Хель [8] (*Мол. Едда*, 48, 49) (порівн. також мотив «блідого коня», який везе померлого Хельгі);
 - **зовнішність**: існує опис зовнішності самої Хель (*Мол. Едда*, 49): «...вона наполовину синя, а наполовину – кольору м'яса, і її легко пізнати по тому, що вона сутулиться і вигляд у неї лютий»;
 - **вага**: на противагу мерцям саг – майже відсутня (власне, міст до Потойбіччя гуркотить лише під живими: див. поїздку Хермода до

Хель: *Мол. Едда*, 84–85, частково – сватальна поїздка Скірніра: *Skn.*, 12–15);

- **сила**: сила мертвих вояків зростає уночі (*НН. II*, 51);
- **апетити**: лишається потреба у гастрономічному і статевому задоволенні (*НН. II*, 47–49). Щоправда, міфопічні перекази часто виставляють самих мерців гастрономічним об'єктом (*Vsp.*, 39; *НН. II*, 16). Це підтверджує й ім'я Чорного Дракона Ніфльгейма, що «під крилами трупи несе», – *Нідхьогт*, «Темний Пожирач», чи ім'я його опонента, космічного орла, що сидить на вершині Світового Древа та здіймає крилами вітер, – *Хресвельг*, «Трупожер»...

Спільною властивістю мерців як у сагах, так і в едичних творах є їх своєрідна дотичність до особливої, сакральної мудрості. Окрім священного знання (космічної премудрості, недосяжної іншим шляхом), можливе було певне володіння / охорона інших магічних цінностей, наприклад всеперемагаючої зброї чи чарівної нареченої. Це ілюструють два згадані вище традиційні мотиви: «пробудження померлого» та «поїздка до Загробного Царства». Мотиви ці наявні в едичних піснях – як у міфологічних (передусім діалогія *Подорожі Свіндага: Гроїні Чари та Промови Фйольсвіна*; також *Сни Бальдра*, *Пісня про Хюндлу*, *Подорож Скірніра*, подорож Хермода до Хель чи Тора до Гейреда в Прозовій Едді тощо), так і в героїчних (*Промови Сірдріви*, *Подорож Брюнгільд до Хель*), а також у літописних переказах Саксона Граматака та Адама Бременського (*Saxo* I.24, I.31, VIII.286, VIII.292) і в декотрих пізніх літературних пам'ятках (*Fornmanna Sögur*) тощо.

В останніх джерелах, як зазначає Х. Р. Еліс-Девідсон, здобуття сакральної цінності поступово трансформується на прагматичні цілі [9]. У випадку *пробудження* мерця герої воліють отримати інформацію про віддалені речі, а мандрі до Потойбіччя взагалі стають просто пригодами з пошуків скарбів.

У космологічній та есхатологічній традиції півничан виникає враження, що **мерці завжди активні** (навіть коли їх пожирає Нідхьогт чи коли мова йде про окрему мертву частину тіла, як у випадку з головою Міміра). Тобто фактично для скандинава смерть – не фінал, а перехід в інший стан існування – існування за своїми законами та з певним статусом і зобов'язаннями.

На основі виділених властивостей та згідно з аналізом лексики можна зробити такі висновки:

1. Традиційні померлі германської космогонії продовжували буденне господарювання «у Хель», під світлом «нічного сонця». Вони були нейтральні до живих, окрім особливо благих, наділених силою предків – їм давали змогу довічно мешкати у родових курганах, приноси-

ли регулярні підношення й очікували від них врожаю та приплоду.

Саме такі благі померлі нерідко являються героям саг і дають поради чи спонукають до певних дій (давній сюжет про данського Гамлета / Амлоді – не виняток). Вони приходять на межі сну та реальності. Традиція фіксує особливу ініціацію молодих поетів через спання уночі на кургані, де, за переказами, лежить вправний скальд. Скандинави вірили, що померлий скальд може протягом ночі навчити сплячого поезії, наділити його особливим даром.

2. Існувала категорія похованих у курганах, які так і називалися: *haugbúi*, *хогбю*, «курганні мешканці». Їх специфікою була охорона скарбів. Можна дійти висновку, що такими похованими вважали померлих представників прадавньої аристократії, королів давнини тощо. За життя це були сильні люди з великим статком – сакралізація обох якостей у контексті потойбіччя породжувала віру в надприродну силу поховального скарбу цих могил і, відповідно, в змозгу самого небіжчика захистити своє майно. Подекуди є описи, коли герой вправно краде з кургану певний артефакт, після чого мрець виходить назовні і починає мститися живим.

3. Інший різновид «неспокійних мертвих» – так звані *draugar*. Цих створінь пов'язують із категорією виділених Д. К. Зелениним «заложних небіжчиків» – чужаків, чаклунів чи померлих лихою смертю [10]. *Дравти* – мерці, що регулярно ходять світом живих і роблять шкоду. Найчастіше – гублять худобу та ламають господарчі споруди (типовий спосіб – осідлати коник даху та розхитувати будинок). Саме їм властива надзвичайна вага, чорні обличчя і певна тропедібність (sic!).

Описи дивної вбивчої сили таких живих небіжчиків, зокрема на відстані, є чимось на кшталт фінської *калма*. Проте ця «некро-енергія» вже (або ще) не знаходить собі термінологічного визначення з-поміж сагової та еддичної традиції. І якщо *калма* у фінів безпосередньо впливає на виникнення хвороб та епідемій серед населення, то ісландці лише подекуди фіксують зв'язок між епідеміями й оживанням померлих (*Сага про гренландців*, 4; *Сага про Ейрика-Рудого*, 6; *Сага про людей Піщаного Берега*, 53–55) [11].

4. Нарешті, померлі епічної традиції – *valr*. Це – «загиблі герої», вшановані богами. *Ейнгерії* – специфічна назва для померлих героїв з почту Одіна та Фреї, які довічно бенкетують у Вальгалі та рубаються між собою у перервах. Ретельне дослідження сюжетів показує, що первинно ніякого протиставлення Хель і Вальгали по вертикальній зональності не було (sic!), обидві локації співіснували на одному рівні – найвірогідніше, Подвір'я Вояків органічно входило

до Царства Хель нарівні з хтонічним Берегом Мертвих.

5. Сам сюжет *Настрьонда* – Берега Мертвих – дає змогу пов'язати *дравтів* і жертв дракона Нідхьогга. Саме вони постають тою категорією, яка заслуговувала згідно з еддичною традицією на посмертне покарання незалежно від християнських вірувань – «підлі вбивці», «клятвопорушники», «перелюбники».

* * *

Диси еддичної традиції також неоднорідні. У міфах «дисами» часто зводяться норни чи відомі богині, подекуди – абстрактні хранительки домашнього вогнища. А в «*Промовах Грімніра*» диси взагалі поставлені в один ряд з ейнгеріями та Одіном як їх покровителем. Х. Р. Елліс-Девідсон вважає, що у Скандинавії колись мав узагалі побутувати певний культ цих надприродних жіночих створінь (з королівських саг відомі цілі «капища дис») [12]. Однією з таких божественних покровительок постає Торгерда Хьольгабрюд – культова постать з роду Хакона-ярла (*Сага про Олава Трюгвасона*). З іншого боку, вважають, що дисами є саме норни та валькірії.

Норни постають істотами більш загадковими, ніж валькірії. У пізніх творах їх значення для універсуму посилюється (як, зокрема, і випадки нарікання на долю) [13]. «*Ніхто не уникне вироку норн*», – кажуть герої епосу (*Hávamál*, 30). Варто пам'ятати той момент, який згадується у «*Промовах Фафніра*» та у Сноррі, що їх природа взаємно-відмінна і що одні походять від асів, інші – від альвів, треті – «від Дваліна» (*Fáfnismál*, 13). Три ж великі норни – Урд, Верданді та Скульд, – як свідчать натяки із «*Вищування вольви*» та «*Промови Вафтрудніра*», є велетками [14].

Проте якщо норни прядуть нитки долі з прядива [життєвого шляху], то валькірії *тчуть* із тих прядив тканину [завершення долі], а потім розривають її [= смерть?] [15]. Норни не впливають на долю тимчасового, але від їх вироку залежить подальше існування [16]. Саме із «вироком норн» має пов'язуватися поняття «*feigdr*» – «приреченість», нездоланна смерть.

Валькірії, у свою чергу, є жіночими потойбічними створіннями, пов'язаними зі смертю та долею. За загальним трактуванням значення цього міфоніма, він позначає «*ту, що обирає загиблих*» (*valr*). А «вибір» (*kiósa*) у цьому випадку взагалі полісемічний – це і «відбирання», і «підбирання», і «призначання» (як «місць на бенкеті», так і участі, долі тощо) [17].

Зрештою, і норн, і валькірій дійсно варто об'єднати у спільну категорію, яку можна означити як «диса». Дослідники одностайно зазначають, що вони виконують функцію забезпечення родючості та впливу на долю. Сноррі наголо-

шує, що норни бувають як «благі», так і «ворожі» (Мол. Едда, 34, 35). Це підтверджує Хельгі, коли каже, що, незважаючи на охоронну природу Сігрун, норни присудили загибель її рідних (Друга пісня про Хельгі Хундігавбивцю, 26–28). І тут же додає, що «волею долі» сама валькірія Сігрун посіяла чвари між ним і її ріднею, і порівнює її із Хільд – іншою валькірією демонічної вдачі, винуватицею «Битви Х'яднінгів».

Символіка надприродної охорони у дис-хранительок загалом часто збігається з еротичною і де в чому – шлюбною (як у випадку Гіслі чи Хельгі). Х. Р. Еліс-Девідсон докладно описує специфіку «священного шлюбу» [18]. Ми ж, зі свого боку, також зазначали у працях, що шлюбні зносини із померлим героєм є характерною специфікою валькірій, що робить фатальним навіть кохання живого героя зі смертною дівою-богатиркою, або «щитовою дівою» [19]. Недарма поховальний обряд та інвентар (в тому числі і скандинавської знаті) часто містять *весільну символіку* [20].

Про цінність посмертного статусу валькірії свідчить звичай добровільного супроводу дівчиною померлого вождя за поховальною церемонією – зокрема, випадок, описаний Ібн-Фадланом. Схоже, що метою цих дівчат – зовсім не рабинь чи підневільних наложниць, як часто вважали фахівці, про що докладно написав В. Я. Петрухін [21] – було водночас підвищення соціального рангу і (це, певно, було найважливішим) *досягнення особливого посмертного статусу, специфічних надприродних повноважень тощо*.

Крім валькірій власне божественного походження, в джерелах згадуються також дів-богатирки, або «щитові дівки» – людські доньки, які замість прядіння зайняті війною і за багатьма функціями наслідують валькірій, маючи при цьому змогу одружитися і бути членом родини в земному існуванні. Вони амбіційні і ділять між собою обранців.

Фактично за багатьма ознаками збігаються риси небесних дів-богатирок, «щитових дів»-велеток та демонічних відьом-тролих, які здатні *обирати собі «протеже»*, стаючи або його хранителем (*fylgykona*) (шлюбна символіка), або персональним «духом-двійником» (в останньому випадку доля героя немовби пов'язана із долею надприродного «двійника») (*kynfylgja*). Х. Р. Еліс-Девідсон розділяє «*фюльг'ю*» – «тваринного двійника», що від народження людини є її частиною, разом із нею росте і вмирає (дослідниця називає це створіння терміном *fetch*), та дів-хранительок різної природи (*kynfylgja*), які мають право на «вибір» свого «хазяїна» [22]. У «Другій пісні про Хельгі Хундігавбивцю» якраз подається сварка валькірій та велетки, кожна з яких мала за честь обрати Хельгі своїм протеже. Лексично і

функціонально обидва агенти лайки є представниками різних полюсів певної категорії.

Фюльгюкона незалежно від своєї природи і ставлення до героя своїм «вибором» його щодо себе ніби прирікає його на смерть. Зацікавлене ставлення в такому випадку може хіба що відстрочити його загибель, проте герой, як проклятий, так і опікуваний черговим згубним жіночим божеством долі, в основному неодмінно гине [23]. Згадки про появу фюльгюкони біля ложа героя, який помирає мирною смертю, майже не зустрічаються. Але, крім полярних «зовнішніх» долевизначальниць, має бути й третя, проміжна категорія. Тож виділяємо у цю категорію такий персонаж, як *хамінг'я*...

Хамінг'я – персоналізована особиста «Діва-удача». Вона не обирає особу, а народжується з нею і зростає завдяки її вчинкам. Хамінг'ї різних конунгів могли битися між собою, визначаючи цим перемогу своїх «протеже». Це також нагадує нам Сігрун та її супутниць. Схожі згадки про хамінг'ї є у сагах (*Ásmundr Saga Kappabana*). Цю надприродну сутність можна було передати у спадок чи віддати разом зі своїм ім'ям нащадкові [24]. Нею можна було поділитися, чого завичай і чекали від конунгів їх вояки [25]. Вона приходила уві сні із попередженням чи погрозою. Маючи таку сутність, люди, які «бачили незримо», могли дізнатися про вдачу людини.

Схоже, що текстові пам'ятки лишили нам змішане уявлення про «дис-долевизначальниць», про фатальних «хранительок», які, втім, здатні принести перемогу в бою, та про *персоналізовану долю-удачу*, яку можна «ростити» і «дарувати» [26]. Це черговий потрійний розподіл схожих персонажів за функціями та проявами. Так, в «Едді» говориться, що три «доньки Мьогтрасіра» (відповідно, три Великі Норни) є за походженням велетки, «хоч для людства то хамінг'ї» (*Промови Вафтрудніра*, 49).

Варто наголосити, що разом усі ці надприродні агенти, пов'язані з долею і смертю, снами та потойбічною охороною, підпадають під загальну символіку *альвів*. Зв'язок останніх із родючістю не суперечить цьому. Альви, за едичною традицією, є постійними супутниками асів на їхніх бенкетах, їм властива героїчна войовничість. Альви ж, у свою чергу, постають як певне міфологічне уособлення «**благих предків**» [27]. Утім, їх «благість» не заважає їм мати згубну вдачу [28] та часто – хтонічні, неантропоморфні прояви [29]. Альви «ванічного плану» пов'язані з родючістю та буйством природи, проте й з моголами – легко зіставляються з пізніми своїми «підвидами», альвами *символіки Вальгали: дусами та ейнгеріями*.

У свою чергу, ейнгері та валькірії складають враження чоловічих і жіночих представників

певного, колись єдиного, кола «*обраних померлих*» «на службі в богів». «Духи предків» пов'язані з «підтримкою» героя, «визначанням» загиблих і впливом на долю (*Grm.*, 51, 53; *ННv.*, 28–29; *НН II*, 26, 28–29 etc.).

* * *

На *альвах* – «світлих» і «темних» – варто зупинитися докладніше, так само як і на істотах, які протистоять обом категоріям, утворюючи таким чином чергову потрійність. Дуже часто персонажами нижчої демонології за нової релігії стають істоти, загалом давніші за тих богів, яких ця релігія собою замістила. Подекуди ці істоти, чий витокові функції ніхто не заміщував упродовж значних міфорелігійних трансформацій, втрачають і елементи первинної зовнішності, і звичні свої прояви. Втім, навіть ставши фольклорними персонажами, вони, як правило, лишаять за собою прояви своєї вдачі, певні свідчення своєї сутності тощо.

Усе зазначене справедливе стосовно таких персонажів скандинавської демонології, як *альви* і *тролі*. Згадки про них містяться в едичних творах, сагах та середньовічних баладах, збережені у загадках, піснях та інших пам'ятках скандинавського фольклору.

Альвів пов'язували із вшануванням курганів і культом предків [30]. Зв'язок із сонцем підкреслюється в едичних творах як щодо *альвів* (сонце – *Альврьодуль*, «*альвів світило*» (*Vm.*, 47; *Skm.*, 4)), так і щодо *Інгві-Фрейра*, що кілька разів зветься їх володарем (напр., *Grm.*, 5). *Фрейр* має також сильний зв'язок із символом *корабля*. Так само і *Бальдр*, який також є типовим *вмираючим* і *воскресаючим* божеством *родючості* та *процвітання*, має тісний зв'язок із культом *сонця*, *кося* та *корабля* [31]. Тут «ванічна» символіка тісно межує з «альвічною».

Також цікаво зважити й на те, що «*Промови Альвіса*» дають нам своєрідну «лексику *альвів*», де небо зветься «прекрасною стріхою» (*fagraraefr*), земля – «породителькою» (*gróandi*); сонце – «прекрасним колесом» (*fagrahvél*), місяць – «переліком років» (*ártala*), а ніч – «радістю сну» (*svefngaman*). Звісно, подібний перелік передбачає різні тлумачення і неясні алюзії, проте асоціативний ряд утворює доволі компактну схему. Так, привертає увагу специфічна зорієнтованість на *родючість* (земля – «породителька», ліс – «красногіллястий») та на «прекрасність» (три кореневі сполуки на «*fagr*»).

Співвіднесеність зі сферою *снів* також характерна для фольклорних *альвів-ельфів* германського ареалу за Нового часу. Проте і більш ранні твори дають змогу тісно зіставляти мотиви «віщих сновидінь», «могили предків» та «вихідців із Потойбіччя», а все це разом тісно поєднується

з *альвами* та *дисами* як їх жіночим аналогом [32]. Зокрема, поява уві сні чи біля кургану померлих предків, які чимось допомагають або дають поради, а ще частіше забезпечують навколишні землі могили гарним врожаєм та погодою, – швидше за все, прояв сил, близьких «світлим альвам».

Отже, для *альвів* встановлюється зв'язок із *Потойбіччям*, *родючістю*, *смертю*, *відродженням*, *сном* та *надприродним знанням*, *священними скарбами* (часто космічного порядку) тощо. Втім, той же *Сноррі* розділяє *альвів* на *світлих* і *темних*.

«*Темні*» *альви* в більшості випадків схожі з міфологічними *карликами-цвергами* – це переважно майстри-ковалі, виробники чарівних артефактів або/та зберігачі заклятих скарбів (*Брокк* із братом, *сини Івальді*, *Андварі*, *Рейн* та ін.). З іншого боку постають ті *альви*, які пов'язані передусім із *природно-родючими силами*. Це, скажімо, *Ідунн*, дружина *Брагі* та хранителька «молодильних яблук» богів (згідно з «*Воронячою ворожбою Одіна*» вона сама з роду *Івальді*); божество дня *Деллінг*, *Бюгвір* та *Бейла*, слуги *Фрейра* тощо. Можливо – і *Квасір*, зроблений зі слини богів, який уособлює втілення божественної премудрості. Цікаво, що самі *ковалі-карлики* в одних випадках *кам'яніють* на сонці і схожі за зовнішнім виглядом із *велетами* (*Альвіс*), а в інших – *мешкають* при світлі дня, проте у тваринній подобі (*Андварі*, *Отр(?)*, *Фафнір(?)*).

Звісно, в *пізній едичній традиції* *карлики-цверги* і *темні альви* *ототожнюються*, і дуже важко довести різницю між ними. Але в наведеному контексті можна відокремити *світлих альвів* від *темних*, а останніх – від власне *карликів-цвергів*.

Цверги дійсно можуть походити з каменю (тіла *Іміра*), як і писав *Сноррі*. Їх постійне підземне існування спричиняє їх співвіднесеність зі світом *померлих*, проте, з іншого боку, – й зі світом *йотунів-турсів*. Темні ж *альви* мають бути радше істотами *Нижнього Світу*, проте не обов'язково «мешканцями земної тверді». Для них, як видно з джерел, властиве перевертництво, і передусім – в істот саме *нижньої зони Всесвіту*: *риб*, *водяних тварин*, *плазунів* тощо.

Їх *виробнича функція* є виразною в обох випадках, проте якщо одні славляться радше мудрістю, а свої артефакти здатні віддати безвідплатно, то другі хитрі та підступні і є, швидше за все, накопичувачами та зберігачами-охоронцями священних скарбів – аналогами «курганних мешканців» *haugbúar*.

Причетність до скарбів у *світлих* і *темних альвів* різна. Виробляють їх і ті, й інші, проте «світлі» турбуються про їх «циркуляцію» у Всесвіті, тоді як «темні» – ревно оберігають. Першим

властива турбота про зовнішній світ, другим – збереження цілісності свого власного мікросвіту. Прояви «темних альвів» – ревні зберігачі курганних скарбів чи колишні власники проклятого золота. Їм властива хтонічність і зміїна подоба (напр., карлики Андварі та Отр, Фафнір; навіть Вьолунд, «князь альвів», тощо).

Одні альви частіше пов'язані із кругообігом «живого» (природні ландшафти, родючість рослин, плодючість тварин і людей), а другим радше властива любов до одухотворення неживої матерії та артефактів із неї.

Альвічні прояви ми бачимо й у «сфері смерті». Вище ми згадували і благих порадиноків, які допомагають родючості, і зловісних охоронців скарбу (зі зміїною символікою – як князь альвів Вьолунд чи дракон Фафнір з роду свартальвів). Проте є й «руйнівні» мерці (*draugar*), блукання яких уночі спричинює неприємності у людей. Це вже зовсім інші – деструктивні, агресивні, бездумні прояви. Їм відповідають аналогічні за руйнівною ворожістю і дурістю істоти – тролі.

Тролі нам відомі значно менше, ніж альви, принаймні у ранніх скандинавських творах. Адже, скажімо, в казках (створених переважно за Нового часу) тролі абсолютно синонімічні до «дурного Чорта» з казок інших регіонів Європи [33]. Втім, як видно з ранніх джерел, первинні уявлення про них мали зовсім інший характер.

Згідно з міфологічними піснями «Едди» та скальдичними творами тролі пов'язані із негативною проекцією Потойбіччя; відповідають за покарання неблагих померлих (*Промови Гримніра*); асоціюються із муками, болем, огидою (*Подорож Скірніра*); причетні до деструкції світового масштабу (*Вицування вольви*) тощо. При цьому в епосі згадують «відьом»-«тролиць», які чаклюють, зваблюють чоловіків та їдять людей. Схожі конотації перейшли і в скандинавські балади (*Святий Олаф і троллі*) [34], і в казки [35].

Таким чином, можна стверджувати про *деструктивну вдачу тролів скандинавської архаїки, їх кровожерність, ворожість до космічних сил* тощо. До означеного додається зв'язок із Хель (ба радше Ніфльгеймом), причетність до світу хримтурсів та зв'язок із муками, стражданням і покаранням.

А загалом, для порівняння у християнських пам'ятках тролів із чортами з огляду на вищенаведене більш вдалим є інший християнський термін, яким називали схожих істот і в середньовічній Русі, – «демони». Тобто у скандинавській традиції тролі постають істотами демонічної маніфестації. Що ж до сфери Хель, то також можна додати, що саме «тролеподібність» часто приписувалась агресивним і руйнівним мерцям-дравгам ісландських саг (*Сага про людей Піщаного Берега*, LXIII).

Відповідно, нижчі духи дають нам функцію «опіки», функцію «виробництва»/«накопичення» та функцію «деструкції». Всі три означені категорії представників нижчої демонології вибудовуються у доволі гармонійну троїсту модель. Світлих і темних альвів доречно пов'язувати із вшануванням померлих пращурів. Тролі ж пов'язані зі смертю радше у ворожому, руйнівному контексті – як щодо природи, так і щодо «душі» померлого. Стосовно моменту «причетності» та «патронажу», світлі альви пов'язані безпосередньо із Фрейром, Фрейєю та Одіном, темні – із Одіном та Вьолундом; тролі – із Хель.

«Духи предків», таким чином, виконують певні функції космічного порядку, сприяючи *відтворенню природи* – в тому числі і через вмирання її та її представників. Регенерація тканини Космосу повинна відбутися через жертву [36]. «Демонічні духи» – тролі – мають переважно руйнівну вдачу, пов'язану, згідно з архаїчними переказами, із деструкцією космічних елементів (*викрадення сонця*), а також певних осіб (*особливо – проклятих*) і насамперед тих, хто *сам постає руйнівником соціального космосу*: «клятвопорушники», «підступні вбивці», «недостойні особи тощо».

Отже, перед нами розгортається декілька рівнів взаємопроникних категоріальних «троїок». Так, з одного боку маємо «колективних» (переважно жіночих) дублерів і заступників божества-володаря Потойбіччя, **«відбирачів кандидатів на наступну смерть»** у різних векторах свого покровительства та згубності водночас. З іншого боку маємо **«духів предків»** двох сфер діяльності та **«духів демонічної природи»** (термін «духи» в нашому випадку ми вживаємо лише для позначення «істот Потойбіччя», цілком при цьому матеріальних). У свою чергу, прояви цих представників божественних сил дублюють померлі зі світу людей, також демонструючи «опіку», «накопичення»/«охорону» та «деструкцію».

Схема 1. Еддична троїстість

Деструктивний вплив	Інтровертивний вплив	Екстеріальний вплив
Хель	Утгард	Вальгала
Червоно-чорний півень	Півень багрянний Г'ялар	Півень Сальгофнір (Гуллінкамбі)
Відьма-велетка	Фюльгюкона-богатирка	Хамінг'я-хранителька
Тролі	Темні альви, карлики-цверги	Світлі альви, валькірії
Мерці-дравги Мешканці Берега Мертвих	Хогбюі-«курганники»	Предки-«Діди» Епічні Valr, ейнгерії

Тому в цьому контексті ми наголошуємо на *принциповій троїстості скандинавської «демо-*

нології». Ця троїстість простежується й у багатьох інших аспектах. Це і три *півні Потойбіччя* (у велетів, у Хель та у Вальгалі), і три основні *доли* померлих, і три згадані типи «*живих*» *мерців* (*valr*, *haugbáar*, *nír*), зрештою – три основні *зони* вертикального плану світобудови і три сакральні *переправи* у трьох вимірах Потойбіччя. Не можна забувати і про троїстість власне «*агентів*» *смерті та доли*, безпосередньо пов'язаних із щойно змалюваною троїстістю «*духів-мешканців Потойбіччя*».

- Ганина Н. А. Валькирия : к генезису мифа и специфике древнегерманских ареальных традиций / Н. А. Ганина // Скандинавские языки. Диакрония и синхрония : сб. ст. / редкол. : Т. В. Топорова (отв. ред.), Д. Б. Никуличева. – М. : РГГУ, 1999. – Вып. 4. – С. 199–205; Гвоздецкая Н. Ю. Семантика имени Hel в Старшей Эдде / Н. Ю. Гвоздецкая // Атлантика = Atlantica : зап. по ист. поэтике : сб. ст. / редкол. : О. А. Смирницкая (отв. ред.), Т. А. Михайлова, Т. Л. Шенявская. – М. : Изд-во МГУ, 1999. – Вып. IV. – С. 3–33; Гвоздецкая Н. Ю. Valkyria в «Старшей Эдде» : имя и образ (опыт текстоцентрического анализа) / Н. Ю. Гвоздецкая // Скандинавские языки. Диакрония и синхрония : сб. ст. / редкол. : Т. В. Топорова (отв. ред.), Д. Б. Никуличева. – М. : РГГУ, 2001. – Вып. 5. – С. 172–199; Стеблин-Каменский М. И. Миф / М. И. Стеблин-Каменский. – Л. : Наука, 1976. – 104 с.; Стеблин-Каменский М. И. Валькирии и герои / М. И. Стеблин-Каменский // Труды по филологии / Отв. ред. Ю. А. Клейнер. – СПб. : Филологический ф-т СПбГУ, 2003. – С. 851–866; Топорова Т. В. Семантическая структура древнегерманской модели мира / Т. В. Топорова. – М. : Радикс, 1994. – 192 с.; Топорова Т. В. Древнегерманские представления об ином мире / Т. В. Топорова // Представления о смерти и локализация иного мира у древних кельтов и германцев : сб. ст. / отв. ред. : Т. А. Михайлова. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – С. 340–435; Успенский Ф. Б. Асгард, Мидгард и Утгард в контексте древнескандинавской топонимии Восточной Европы (этюды об эвгемеристической интерпретации некоторых мифологических объектов у Снорри Стурлусона) / Ф. Б. Успенский // Атлантика = Atlantica : зап. по ист. поэтике : сб. ст. / редкол. : О. А. Смирницкая (отв. ред.), Т. А. Михайлова, Т. Л. Шенявская. – Вып. III. – С. 51–67.
- Петрухин В. Я. О картине мира у скандинавов-язычников (По «памятным камням» V–XI вв.) / В. Я. Петрухин // Скандинавский сборник. – 1978. – №23. – С. 148–165; Хлезов А. А. Предвестники викингов : Северная Европа в I–VIII вв. / А. А. Хлезов // – СПб. : Евразия, 2002. – С. 140–264.
- Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / Ж. Дюмезиль / [пер. с фр.]. – М. : Наука, 1986. – 240 с. – (Исследования по фольклору и мифологии Востока); Топоров В. Н. Индоевропейская мифология / В. Н. Топоров // Мифы народов мира : энцикл. : в 2 т. ; под ред. С. А. Токарева. – М. : Олимп, 1997. – Т. 1. – С. 527–533.
- Король Д. О. Формування язичницького світогляду давніх германців (спроба етнохронологічної реконструкції) / Д. О. Король // Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» // Наукові записки. – К. : KM Academia, 2000. – Т. 18 : Теорія та історія культури. – С. 46–55; Король Д. О. Кельто-германські світоглядні паралелі крізь призму уявлень про життя та смерть / Д. О. Король // Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» // Магістеріум / [редкол. : О. І. Погорілий та ін.]. – К. : Стилюс, 2005. – Вип. 19 : Культурологія. – С. 40–45; Король Д. О. Смерть у проявах давньоскандинавської ментальності (спроба реконструкції за базовою танатичною моделлю) / Д. О. Король // Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» // Наукові записки. – К. : KM Academia, 2006. – Т. 49 : Теорія та історія культури. – С. 68–76; Король Д. О. Тваринні символи сновидень та кольорове навантаження в скандинавській міфопоетичній традиції / Д. О. Король // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Сер. №7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – Вип. 15 (28) – К. : Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2007. – С. 155–160.
- Король Д. О. Спроба візуалізації едичної просторової моделі всесвіту / Д. О. Король // Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» // Наукові записки. – К. : KM Academia, 2007. – Т. 62 : Теорія та історія культури. – С. 42–45.
- Ellis, H. R. The Road to Hel: A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature / H. R. Ellis. – N. Y. : Greenwood Publishers, 1968. – P. 65–198; Березова Н. В. Исландские поверья об «оживших покойниках» и их связь со скандинавским погребальным культом / Н. В. Березова // Представления о смерти и локализация иного мира у древних кельтов и германцев : сб. ст. / отв. ред. : Т. А. Михайлова. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – С. 226–253; Березова Н. В. Тело как граница : оживающие мертвецы в «сагах об исландцах» / Н. В. Березова // Скандинавские языки : диакрония и синхрония : сб. ст. / редкол. : Т. В. Топорова (отв. ред.), Д. Б. Никуличева. – М. : РГГУ, 1999. – Вып. 4. – С. 101–115.
- Смирницкая О. А. Цветообозначения в «Эдде» в освещении исторической поэтики: *gaudr* и *fögr* / О. А. Смирницкая // Скандинавские языки : диакрония и синхрония : сб. ст. / редкол. : Т. В. Топорова (отв. ред.), Д. Б. Никуличева. – М. : РГГУ, 2001. – Вып. 5. – С. 225, 226.
- Гвоздецкая Н. Ю. Семантика имени Hel в Старшей Эдде // Атлантика. Записки по исторической поэтике. – М. : Изд-во МГУ, 1999. – Вып. IV. – С. 10, 23–25.
- Ellis, H. R. The Road to Hel: A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature / H. R. Ellis. – N. Y. : Greenwood Publishers, 1968. – P. 193, 194.
- Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии : умершие неестественной смертью и русалки / Д. К. Зеленин. – М. : Индрик, 1995. – 432 с.
- Арнаутова Ю. Е. Колдуны и святые : антропология болезней в средние века / Ю. Е. Арнаутова. – СПб. : Алетейя, 2004. – С. 65–69.
- Ellis, H. R. The Road to Hel: A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature / H. R. Ellis. – N. Y. : Greenwood Publishers, 1968. – P.135.
- Гуревич А. Я. Диалектика судьбы у германцев и древних скандинавов / А. Я. Гуревич // Понятие судьбы в контексте разных культур : сб. ст. / отв. ред. Н. Д. Арутюнова ; РАН, Науч. совет по истории мировой культуры. – М. : Наука, 1994. – С. 149–151, 153.
- Смирницкая О. А. Прорицание вельвы : заметки к семинару по исторической поэтике / О. А. Смирницкая // Атланти-

- ка = Atlantica : зап. по ист. поэтике : сб. ст. / редкол. : О. А. Смирницкая (отв. ред.), Т. А. Михайлова, Т. Л. Шенявская. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – Вып. IV. – С. 194.
15. Гвоздецкая Н. Ю. Valkyria в «Старшей Эдде»: имя и образ (опыт текстоцентрического анализа) / Н. Ю. Гвоздецкая // Скандинавские языки. Диахрония и синхрония : сб. ст. / редкол. : Т. В. Топорова (отв. ред.), Д. Б. Никуличева. – М.: РГГУ, 2001. – Вып. 5. – С. 180, 181.
 16. Мелетинский Е. М. «Норны» / Е. М. Мелетинский // Мифы народов мира : энцикл. : в 2 т. ; под ред. С. А. Токарева. – М.: Олимп, 1997. – Т. 2. – С. 226.
 17. Гвоздецкая Н. Ю. Valkyria в «Старшей Эдде»: имя и образ (опыт текстоцентрического анализа) / Н. Ю. Гвоздецкая // Скандинавские языки. Диахрония и синхрония : сб. ст. / редкол. : Т. В. Топорова (отв. ред.), Д. Б. Никуличева. – М.: РГГУ, 2001. – Вып. 5. – С. 174–176.
 18. Ellis, H. R. The Road to Hel: A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature / H. R. Ellis. – N. Y. : Greenwood Publishers, 1968. – 134, 138.
 19. Король Д. О. Фатальні жіночі персонажі в едичній міфології / Д. О. Король // Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» // Наукові записки. – К.: КМ Academia, 2003. – Спецвип. Т. 22, ч. 1 : Гуманітарні науки. – С. 106, 107; Король Д. А. Мотив 'всадника' и 'встречающей богини' на погребальных камнях Скандинавии и Северного Причерноморья / Д. А. Король // Структурно-семиотические исследования в археологии : сб. ст. / гл. ред. А. В. Евлевский ; Ин-т археологии НАН Украины, Донец. нац. ун-т. – Донецк : ДонНУ, 2005. – Т. 2. – С. 341–344.
 20. Байбури А. К., Левинтон Г. А. Похороны и свадьба / А. К. Байбури, Г. А. Левинтон // Исследования в области балто-славянской духовной культуры : погребальный обряд : сб. ст. / отв. ред. : Вяч. Вс. Иванов, Л. Г. Невская ; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. – М. : Наука, 1990. – С. 64–99; Петрухин В. Я. Погребения знати эпохи викингов (по данным археологии и литературных памятников) / В. Я. Петрухин // Скандинавский сборник. – 1976. – № 21. – С. 166–168; Рыбаков Б. А. / Б. А. Рыбаков // Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 111.
 21. Петрухин В. Я. Варяжская женщина на Востоке: жена, рабыня или «валькирия» / В. Я. Петрухин // Секс и эротика в русской традиционной культуре : [рус. эрот. фольклор] : сб. ст. / Под ред. Пушкиревой Н. Л.. – М. : Ладомир, 1996. – С. 31–43. – (Русская потаенная литература).
 22. Ellis H. R. The Road to Hel: A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature / H. R. Ellis. – N. Y. : Greenwood Publishers, 1968. – P. 137, 138.
 23. Гвоздецкая Н. Ю. Valkyria в «Старшей Эдде»: имя и образ (опыт текстоцентрического анализа) / Н. Ю. Гвоздецкая // Скандинавские языки : диахрония и синхрония : сб. ст. / редкол. : Т. В. Топорова (отв. ред.), Д. Б. Никуличева. – М.: РГГУ, 2001. – Вып. 5. – С. 184 ; Король Д. О. Фатальні жіночі персонажі в едичній міфології / Д. О. Король // Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» // Наукові записки. – К.: КМ Academia, 2003. – Спецвип. Т. 22, ч. 1 : Гуманітарні науки. – С. 107.
 24. Ellis, H. R. The Road to Hel: A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature / H. R. Ellis. – N. Y. : Greenwood Publishers, 1968. – P. 132–134.
 25. Гуревич А. Я. Диалектика судьбы у германцев и древних скандинавов / А. Я. Гуревич // Понятие судьбы в контексте разных культур. – М.: Наука, 1994. – С. 152.
 26. Ellis, H. R. The Road to Hel : A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature / H. R. Ellis. – N. Y. : Greenwood Publishers, 1968. – P. 135, 138.
 27. Ellis, H. R. Ibid. – P. 114, 115.
 28. Король Д. О. Фатальні жіночі персонажі в едичній міфології / Д. О. Король // Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» // Наукові записки. – К.: КМ Academia, 2003. – Спецвип. Т. 22, ч. 1 : Гуманітарні науки. – С. 104–109.
 29. Гвоздецкая Н. Ю. Valkyria в «Старшей Эдде»: имя и образ (опыт текстоцентрического анализа) / Н. Ю. Гвоздецкая // Скандинавские языки : диахрония и синхрония : сб. ст. / редкол. : Т. В. Топорова (отв. ред.), Д. Б. Никуличева. – М. : РГГУ, 2001. – Вып. 5. – С. 188.
 30. Ellis, H. R. The Road to Hel: A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature / H. R. Ellis. – N. Y. : Greenwood Publishers, 1968. – P. 111–115.
 31. Coles J. Images of the past : a guide to the rock carvings and other ancient monuments of Northern Bohuslän / J. Coles, L. Bengtsson. – Uddevalla : Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund, 1994. – № 32. – P. 43; Ellis-Davidson H. R. Gods and Myths of Northern Europe / H. R. Ellis-Davidson. – 2nd ed. – London : Penguin Books, 1990. – P. 110, 182–189.
 32. Ellis, H. R. The Road to Hel: A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature / H. R. Ellis. – N. Y. : Greenwood Publishers, 1968. – P. 108–109, 150, 166–168.
 33. Мелетинский Е. М. «Тролли» / Е. М. Мелетинский // Мифы народов мира : энцикл. : в 2 т. – М. : Олимп, 1997. – Т. 2. – С. 528.
 34. Скандинавская баллада. – Ленинград : Наука, 1978. – 272 с.
 35. Скандинавские сказки (сказки Дании, Швеции, Норвегии, Исландии) / пер. с дат., швед., норв., исланд. ; [сост. Е. Суриц ; вступ. ст. В. Каверина]. – М. : Худож. лит., 1982. – 318 с.
 36. Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры : проблемы мировоззрения ирано-язычных народов евразийских степей I тыс. до н.э.; АН СССР, Ин-т востоковедения / Д. С. Раевский. – М. : Наука, 1985. – С. 191.

D. Korol

TRIPLE CATEGORIES OF SCANDINAVIAN MYTHOLOGICAL CHARACTERS

The article is an attempt to structurize some specific categories of Scandinavian mythology in the context of three-world model. Parallel triplicated aspects, such as other-world realms, demi-god creatures, female death-agents and the human dead-ones are investigated.